

УДК 631.52(092)

Т.М. ЧЕРЕВЧЕНКО, Н.В. ЧУВІКІНА

Національний ботанічний сад ім. М.М. Гришка НАН України
Україна, 01014 м. Київ, вул. Тімірязєвська, 1

РОЛЬ ДАНИЛА ФЕДОРОВИЧА ЛИХВАРЯ У СТАНОВЛЕННІ ЦЕНТРАЛЬНОГО РЕСПУБЛІКАНСЬКОГО БОТАНІЧНОГО САДУ АН УРСР (до 100-річчя від дня народження)

Стаття висвітлює вклад Д.Ф. Лихваря у будівництво Центрального республіканського ботанічного саду АН УРСР і створення його колекцій.

30 грудня 2002 р. виповнилося 100 років від дня народження Данила Федоровича Лихваря, доктора сільськогосподарських наук, члена-кореспондента Української академії сільськогосподарських наук, відомого вченого-інтродуктора та селекціонера. Він народився на Полтавщині (хутір Лихварі Диканського району). Після закінчення у 1926 р. Полтавського сільськогосподарського інституту завідував Золотоніським дослідним полем. Предметом його наукових досліджень на той час була культура волокнистих рослин. Пізніше він працював у ВНДІ конопель у Глухові, Центральному республіканському ботанічному саду АН УРСР, Інституті агробіології АН УРСР, Українському НДІ землеробства.

У Національному ботанічному саду ім. М.М. Гришка НАН України (тоді він

називався Центральний республіканський ботанічний сад АН УРСР) Д.Ф. Лихвар працював з 1945 по 1953 рік. Це був дуже складний і відповідальний час становлення молоді наукової установи. Запросив його на роботу до Києва академік Микола Миколайович Гришко, який у 1944 р. був призначений директором саду. Вони були знайомі ще зі студентських років — разом навчалися в Полтавському сільськогосподарському інституті (тоді він називався Агрокооптехнікум), разом у 1924 р. організували там студентський агрономічний гурток [1]. Згодом, у 1932–1934 роках вони разом працювали у Глухівському науководослідному інституті конопель та викладали у Глухівському сільськогосподарському інституті. Завжди підтримували дружні стосунки. У своїх спогадах ("Агрономічна хроніка") Д.Ф. Лихвар

© Т.М. ЧЕРЕВЧЕНКО, Н.В. ЧУВІКІНА, 2003

писав, що восени 1942 р. перед мобілізацією в Радянську Армію він відвідав Чишминську селекційну станцію в м. Уфі, де працювали його колеги, евакуйовані з України: М.М. Гришко — директором станції, С.І. Лебедев* — завідувачем лабораторії і І.Є. Дрига — заступником директора з виробництва (обидва, і І.Є. Дрига і С.І. Лебедев, разом з М.М.Гришком після повернення з Уфи до Києва розбудували ботанічний сад). "Зустріч була сердечною, але короткою. Протягом ночі ми переговорили про все, що могли, а ранком я виїхав..." [1].

Демобілізувавшись у 1945 р. Данило Федорович поїхав до Києва, де спочатку оселився у свого давнього приятеля С.І. Лебедева. "Вже наступного дня, 11 вересня він зустрівся з М.М. Гришком, оформив документи про призначення завідувачем відділу біології рослин і поїхав на Звіринець у Ботанічний сад, який тільки-но почали активно розбудовувати. Тут він познайомився з групою співробітників саду, які залишалися в Києві під час окупації, зокрема з Олексієм Михайловичем Бурачинським та його дружиною Нонною Сергіївною Самчевською" [2, арк. 2].

Д.Ф. Лихвар керував відділом культурної флори (згодом — відділ нових сільськогосподарських рослин), який сам і організував. Співробітники відділу займалися створенням колекції та впровадженням в культуру технічних, харчових, південних плодових, лікарських рослин в умовах Києва. На той час Д.Ф. Лихвар вже був кандидатом сільськогосподарських наук. (Захист відбувся ще перед війною, у листопаді 1940 р., на спецраді

Московської сільськогосподарської академії ім. К.А. Тімірязєва за темою "Акклиматизація южної конопли в Горьковской області" [2]).

А у 1947 р. рішенням Президії Академії наук України йому присвоєне вчене звання "старший науковий співробітник" зі спеціальності "Біологія і селекція".

Крім створення колекцій сільськогосподарських рослин Данило Федорович брав активну участь у розробці генерального плану саду та розподілу територій між відділами. Про це згадував ветеран ботанічного саду Іван Миронович Шайтан. Він писав і про те, що ділянку, призначену для колекцій відділу культурної флори, за проектом Д.Ф. Лихваря обсадили декоративними деревами та кущами. Ця жива огорожа існує і нині [4].

В "Агрономічній хроніці" Данило Федорович згадує, що "взимку 1945—1946 років на Вченій раді ботанічного саду точилися гострі суперечки про те, як будувати сад. Одні вважали, що від самого початку треба закладати розсадники і лише потім приступати до будівництва саду на власному посадковому матеріалі. Інші вважали, що посадковий матеріал треба збирати з будь-яких можливих джерел і приступати до посадки негайно" [1]. Сам учений дотримувався останньої точки зору. Саме він запропонував виїхати до окупованої Німеччини і придбати там в розсадниках Саксонії посадковий матеріал для створення колекцій деревних, чагарникових та інших рослин. Цей матеріал перед війною вирощувався на експорт, але під час війни лишився нереалізованим.

Не дивно, що саме Д.Ф. Лихвар навесні 1946 р. був відряджений у радянську окупаційну зону Німеччини для закупівлі посадкового матеріалу і сільськогосподарського обладнання для потреб

*Сергій Іванович Лебедев (1902—1989) — відомий вчений-фізіолог рослин, доктор біологічних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України.

ботанічного саду та 50 тис. троянд для озеленення міста Києва. Закупки треба було проводити у великих обсягах для забезпечення масових посадок у Ботанічному саду восени 1946 та навесні 1947 р. [3, арк. 2]. Передбачалося навіть купити два розсадники разом з усім рухомим та нерухомим майном [3, арк. 43, 44]. Це відрядження стало можливим завдяки допомозі М.С. Хрущова (на той час першого секретаря ЦК КП України та голови Ради Народних Комісарів УРСР), який, маючи гарні стосунки з М.М. Гришком, особисто опікувався Ботанічним садом та всіляко допомагав його будівництву. Наприкінці червня Д.Ф. Лихвар виїхав до Берліна, де зустрівся з М.М. Гришком, який виїхав туди ще у травні разом з М.С. Хрущовим. Микита Сергійович в присутності М.М. Гришка дав вказівки представникам радянської окупаційної адміністрації допомагати представникові Ботанічного саду в придбанні посадкового матеріалу і у вирішенні фінансових та організаційних питань. Ознайомивши з цими домовленостями Данила Федоровича, наприкінці липня М.М. Гришко повернувся до Києва. Після цього практично до середини жовтня, коли з Києва на допомогу йому приїхали наукові співробітники Ботанічного саду Л.І. Рубцов, О.Л. Липа та П.С. Чабан, усю організаційну роботу проводив сам Данило Федорович. На початку листопада, коли більша частина придбаного матеріалу була вже відвантажена, він передав усі справи в Східній окупаційній зоні П.С. Чабану і повернувся до Києва.

Загалом в Німеччині було придбано і вивезено до Києва 167 тис. посадкових одиниць рослин, насіння 1372 видів, бібліотеку Інституту троянд (4679 книг), приблизно 700 шт. різних сільськогоспо-

дарських знарядь, на що було витрачено 500 тис. німецьких марок [3, арк. 2–8]. Вдалому виконанню цього завдання сприяло і досконале знання Данилом Федоровичем німецької мови, яку він вивчав у рогатинській гімназії та полтавському реальному училищі.

Для Данила Федоровича це були чотири місяці напруженої праці. Як він пізніше згадував, спочатку у нього ще не було достатньої підготовки для такого завдання, бо раніше він ніколи не займався дендрологією та декоративним садівництвом. Крім цього, він дуже переживав за свій відділ, залишений без керівництва. "Огорчен известием о продлении срока командировки, так как это губит мне еще один год работы. Думаю, что никакими соображениями целесообразности оправдать этого нельзя", – писав він 20 серпня 1946 р. у листі до М.М. Гришка [3, арк. 45]. Дуже просив Миколу Миколайовича не відволікати його співробітників на інші роботи та надавати їм максимально можливу допомогу.

На початку роботи ще не було гарантованих асигнувань для закупівлі, не налагоджено також тісний контакт з карантинною службою, отже, не було певності, що все придбане можна буде безборонно вивезти до Києва.

Ускладнювало справу і те, що з подібним завданням щодо придбання обладнання та посадкового матеріалу для Ботанічного саду АН СРСР у Москві в Німеччині вже перебував академік П.О. Баранов. Часто він встигав зробити закупки раніше за Д.Ф. Лихваря. П.О. Баранов придбав багато посадкового матеріалу в західних окупаційних зонах, роздобувши перепустки для власників фірм, що мали там свої відділення. Коли Данило Федорович спробував піти тим же шляхом, було вже пізно: в другій половині

1946 р. міжзональна торгівля була заборо-
ронена.

Незважаючи на всі складності, Д.Ф.Лихвар придбав, оформив нарядами та відвантажив до Києва від фірми Цигенбал горщикові культури ерік і азалій та саджанці троянд і бузку кількістю 5,5 тис. шт., від фірми Мюнх і Гауфе — саджанці троянд і бузку (понад 5 тис. шт.), від фірми Зайдель — саджанці рододендронів і горщикові культури камелій (2,4 тис. шт.), з розарію Фогеля — саджанці і живці троянд (понад 13,5 тис. шт.), з колишнього німецького науково-дослідного інституту троянд — бібліотеку кількістю 4676 найменувань, від фірми Течендорф — саджанці алейних дерев і троянд, а також бульби жоржин (понад 9 тис. шт.), від фірми Глос — саджанці чагарників (понад 75 тис. шт.), від фірми Гаубер — саджанці пірамідальних дубів, шпилькових рослин і троянд (понад 6,5 тис. шт.), від ботанічного саду Ланге в Пірні — саджанці чагарникових рослин (понад 10,3 тис. шт.), від фірми Шпет з берлінських розсадників — саджанці деревних порід (понад 14 тис. шт.), від фірми Сінген — саджанці троянд (понад 6,1 тис. шт.), від фірми Келлер — саджанці деревних порід і троянд (понад 9 тис. шт.), від фірми Ріхтер — орхідні та бромелієві (близько 4,5 тис. шт.), від фірми Ніколаї — горшечні культури бромелій і орхідей (78 шт.), від фірми Тітце — горщикові культури гортензій (1,5 тис. шт.), від фірми Кейслер — саджанці троянд (близько 350 шт.), від фірм Гейнеман та Бенар — насіння овочевих та квіткових рослин (понад 1000 назв), від фірми Централь Анкауфштелле — сільськогосподарські знаряддя (понад 500 шт.), від фірми Сеньер — сільськогосподарські знаряддя (близько 200 шт.), від фірми Тейх — саджанці лісних горіхів і фундуків (близько 150 шт.), від

інших фірм — насіння овочевих і квіткових рослин (понад 1000 назв) [3, арк. 5—7].

У липні і серпні 1946 р. Д.Ф. Лихвар виконав значну роботу з обстеження розсадників на наявність карантинних об'єктів, роздобув пакувальні матеріали, вагони для відвантаження закупленого. Майже все насіння Данило Федорович відправив літаками, які час від часу прибували з Кисва до Дрездена. Цікаво, що, як пише Д.Ф. Лихвар, він не мав можливості особисто перевірити кількість саджанців, які завантажували у вагони представники фірм, покладаючись на порядність німців. Час показав, що він не помилився, бо при розвантаженні вагонів у Києві не було виявлено жодної нестачі.

Зібрати всі 33 вагони з різних кінців Німеччини, які завантажувалися у різні строки, в один ешелон Данило Федорович не мав можливості. Тому всі вони прибували по одному через Польщу до Бреста практично без супроводжуючих. Співробітники Ботанічного саду чергували в Бресті, знаходили свої вагони і відправляли їх до Києва. Але швидко знайти вдалося далеко не все. Вагон з книжками, як писав згодом Д.Ф. Лихвар, по прибутті до Бреста був відкритий, значну частину книжок було "перевірено" на наявність ілюстрацій і частину з них було вирвано. Особливо постраждав вагон з саджанцями троянд (12 тис. штук), відправлений з колекцією сортів (близько 3000 шт.) із Зангерхаузена. Цей вагон зник, його вдалося знайти лише в січні на кордоні Німеччини з Польщею. Зима 1946—1947 років була дуже холодною і саджанці троянд, не витримавши морозів, загинули. Як писав згодом М.М. Гришко в поясненні юридичному відділу АН УРСР, всі спроби їх оживити виявилися марними [3, арк. 9—10]. Інші

вагони прибули до Києва своєчасно, були розвантажені, а саджанці належним чином прикопані і добре збереглися до весни 1947 р.

У місті Зангерхаузені на базі розарію М. Фогеля до війни працював німецький науково-дослідний інститут троянд. Як пише Данило Федорович, там було зібрано світову колекцію троянд (понад 7 тис. сортів та 100 тис. рослин). Наприкінці війни без догляду залишилася бібліотека інституту, яка нараховувала близько 5 тис. книжок. У будинку інституту якийсь час мешкали американські офіцери, які завдали бібліотеці великої шкоди. М.М. Гришко та Д.Ф. Лихвар застали її в жахливому стані, без каталогу. Після від'їзду М.М. Гришка до Києва Данило Федорович домовився з Фогелем про впорядкування бібліотеки та придбання її для Ботанічного саду. Оскільки бібліотека на той час вважалася власністю магістрату, Лихвар впродовж двох місяців вів переговори про її вартість, але ціна весь час збільшувалася. Нарешті 10 серпня магістрат виставив остаточну ціну в сумі 24,9 тис. марок, і угода була укладена. Після складання нового каталогу виявилось, що бібліотека містила 3500 книг, 2000 номерів журналів, гербарій сортів троянд та кілька папок інших матеріалів.

Данило Федорович кілька разів оглядав розарій разом з його колишнім керівником М. Фогелем, відомим фахівцем з культури та селекції троянд, вів з ним наукові бесіди як з колегою-селекціонером. Не дивно, що тоді ж, у серпні 1946 р., М.М. Гришко та Д.Ф. Лихвар сподівалися придбати цей розарій у власність Ботанічного саду АН УРСР і бажали, щоб М. Фогель продовжував працювати його керівником. "Його досвід по культурі та селекції троянд може бути з успіхом використаний для створення розарію в Києві та для навчання радянських кадрів", — писав Данило Федорович у листі до керівника управління нерухомим майном Міністерства зовнішньої торгівлі СРСР у Німеччині 2 вересня 1946 р. [3, арк. 43].

Планувалося також придбати у власність Ботанічного саду і розсадник М.Х. Ланге в м. Пірна на р. Ельбі, в якому була розташована колекція декоративних рослин, яка налічувала до 1800 таксонів. Передбачалося, що після придбання цього розсадника керівник фірми М.Х. Ланге продовжуватиме там працювати на своїй посаді. "Його досвід може бути з успіхом використаний також для зеленого будівництва Києва та його околиць", — писав Д.Ф. Лихвар [3, арк. 44].

Відвідав Данило Федорович і дослідне поле лікарських рослин Лейпцізького університету, де випробовувалися сорти лікарських рослин з усієї Німеччини, та фірму Дрозгін, яка займалася цією групою рослин. У Німеччині вважали, що хоча пряно-смакові рослини і входять до групи лікарських, але застосовуються населенням без рекомендації лікарів. Про це Данило Федорович дізнався під час "нетривалої, але змістовної і корисної" розмови з керівником фірми паном Дрозгіним. У нього ж було придбано насіння найкращих сортів пряно-смакових (Д.Ф. Лихвар застосовував термін "кухонних") рослин: майорану, пастернаку, петрушки, кропу, фенхеля, душиці тощо [1].

Серед завдань М.М. Гришка, які залишилися не виконаними, була організація виготовлення в східній окупаційній зоні Німеччини теплиць і огорожі для Ботанічного саду. Він розшукав проектну організацію та завод, які могли б виконати таке замовлення, але бюрократичні неузгодження не дали можливості це здійснити.

Повернувшись до Києва, Данило Федорович активно включився у розбудову Ботанічного саду. В його мемуарах є окрема глава "Будівництво ботанічного саду АН УРСР", з якої зрозуміло, що він не обмежувався лише роботою у своєму відділі, а вболівав за весь сад. Проект групи архітекторів під керівництвом А.В. Власова був лише ескізним і мав багато недоліків: водоймища запроєктовані на найвищих елементах рельєфу, не була передбачена територія для "Сірінгарію" тощо. Всі труднощі долалися разом, уже під час будівництва, і Данило Федорович вважав, що "те, що Сад будувався без остаточно розробленого проекту, якоюсь мірою сприяло тому, що в будівництво його було вкладено ініціативу і талант усього колективу, а не лише проектувальників, далеких від завдань Саду".

Незважаючи на труднощі (не було механізації, не вистачало робочої сили), у 1947 р. було створено основні контури більшої частини ділянок Ботанічного саду і розпочаті експериментальні дослідження. Весь колектив саду, як згадує Данило Федорович, дотримувався принципу, про який весь час, слідом за акад. В.І. Липським, нагадував М.М. Гришко: "У Ботанічному саду не можна садити жодного дерева і жодного куща без певної наукової мети".

Данило Федорович писав, що 1947 р. був для нього першим роком після демобілізації, коли він нарешті мав можливість займатися експериментальною роботою. Але це тривало недовго. У 1950 р. Данило Федорович, всупереч його бажанню, був переведений на роботу в Міністерство сільського господарства. Він довго відмовлявся від цього призначення, але отримав лише дозвіл працювати в Ботанічному саду два дні на тиждень за сумісництвом. Після двох з половиною років роботи в міністерстві

Данило Федорович домігся таки звільнення, але пропрацював у Ботанічного саду лише три місяці. У квітні 1953 р. розпорядженням Президії АН УРСР його направили до Львова очолити новостворений інститут агробіології.

Так фактично закінчилася робота Д.Ф. Лихваря в Центральному республіканському ботанічному саду АН УРСР, хоча зв'язок з колективом свого відділу він підтримував ще довгий час: у 1956 р. Д.Ф. Лихвар звітнував на вченій раді ЦРБС про проведену роботу з кенафом, олійним молочаєм і черсаком, а у 1959 р. саме він поставив підпис під проектом розміщення експозиції на ділянці "Нові культурні рослини" [1].

Згадував Данило Федорович і одну зі своїх розмов з Миколою Миколайовичем Гришком, що відбулася після сумнозвісної наради 1948 р. про становище в біологічній науці, на якій один з послідовників академіка Т.Д. Лисенка назвав М.М. Гришка "центральною особою, яка заважає розвитку мічурінської науки". Після того, як вченого привселюдно ганьбили на республіканській нараді, а потім і в Президії АН УРСР, Микола Миколайович часто розмірковував над долею ботанічного саду, не вірив, що йому дозволять залишитись на посаді директора саду. Після смерті Миколи Миколайовича Гришка у 1964 р. Д.Ф. Лихвар разом із С.І. Лебедєвим зверталися до владних структур з проханням дати дозвіл на поховання вченого в Ботанічному саду, але згоди не одержали.

На базі заснованого Д.Ф. Лихварем відділу були створені і нині успішно працюють відділи нових культур, медичної ботаніки і акліматизації плодових рослин.

Наприкінці 1959 р. Данило Федорович повернувся до Києва і, як він пише в спогадах, мав намір працювати в Ботанічному саду на посаді завідувача відділу нових сільськогосподарських рослин,

проте йому запропонували посаду заступника директора з наукової роботи, а згодом, навесні 1960 р., посаду директора Саду. Але він рішуче відмовився від адміністративної роботи, бо скучив за дослідницькою.

В Інституті землеробства Української академії аграрних наук, де Данило Федорович з 1959 р. до виходу на пенсію завідував лабораторією селекції, шанують пам'ять про видатного вченого. У грудні 2002 р. там відбулася конференція "Стан та перспективи селекції сільськогосподарських культур", присвячена пам'яті вченого-селекціонера Д.Ф. Лихваря, а на будинку Інституту землеробства було встановлено меморіальну дошку.

1. *Лихвар Д.Ф.* Агрономічна хроніка // Професор Лихвар Данило Федорович — (1902–1986): Бібліогр. покажчик наук. праць / УААН. ЦНСГБ; Уклад.: В.А. Вергунов, А.С. Щиголь. — К.: Аграрна наука, 2002. — С. 56–217.

2. *Особова справа Д.Ф. Лихваря.* — Фонди музею історії Ботанічного саду.

3. *Отчеты о заграничных командировках сотрудников ЦРБС АН УССР, 1947 г.* — Архів НБС ім. М.М. Гришка НАН України, оп. 1, сп. 29, 72 арк.

4. *Шайтан И.М.* Я работал с Данилом Федоровичем Лыхварем // Професор Лихвар Данило Федорович (1902–1986): Бібліогр. покажчик наук. праць / УААН. ЦНСГБ; Уклад.: В.А. Вергунов, А.С. Щиголь. — К.: Аграрна наука, 2002. — С. 54–55.

РОЛЬ ДАНИЛЫ ФЕДОРОВИЧА ЛЫХВАРЯ В СТАНОВЛЕНИИ ЦЕНТРАЛЬНОГО РЕСПУБЛИКАНСКОГО БОТАНИЧЕСКОГО САДА АН УРСР

(к 100-летию со дня рождения)

Т.М. Черевченко, Н.В. Чувікіна

Национальный ботанический сад
им. Н.Н. Гришко НАН Украины,
Украина, г. Киев

Статья освещает вклад Д.Ф. Лыхваря в строительство Центрального республиканского ботанического сада АН УССР и создание его коллекций.

THE ROLE OF DANILO FEDOROVITCH LIKHVAR IN THE FORMATION OF THE CENTRAL REPUBLICAN BOTANICAL GARDENS OF ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE

(on the 100th anniversary of birth)

T.M. Cherevchenko, N.V. Chuvikina

M.M. Grishko National Botanical Gardens,
National Academy of Sciences of Ukraine,
Ukraine, Kyiv

The present paper overviews the D.F. Likhvar contribution in building of the Central Botanical Gardens of the Academy of Sciences of Ukraine and creation of its collections.